

DE PRUISISCHE RASTA

Een gesprek met David Van Reybrouck

Dick Tuinder
Silent Woods Industries 2017

Brussel, december 2015

De wereld stond bepaald niet stil in die dagen. Nadat we eindelijk een afspraak voor een filmisch interview in het drukke schema van de schrijver hadden kunnen veroveren werden een maand daarvoor de aanslagen in Parijs gepleegd. (Die van 2015 dus, voor toekomstige lezers.) Brussel, de thuisstad van de schrijver verkeerde een week lang als in een staat van beleg. Scholen, musea en overheidsinstellingen dicht.

In de stad hing de onwerkelijk sfeer van het zeer nadrukkelijk niet-gebeurde. De kerstmarkt stond er ongeschonden bij. Onwillekeurig stelde ik me de ravage voor.

De sfeer op straat is onrustig en bewegelijk. Tientallen afrikanen en noord-afrikanen. Bijna uitsluitend mannen. Telefonerend of in een dwangmatige mime-act hun mobiele telefoon bevingerend. De meesten staan maar wat. In kleine groepjes of alleen. Dan zet er één opeens een drafje in. Een ander, gekleed in gewatteerde lompen en met afgetrapte gympen aan zijn voeten, komt met een stuk witgoed op een steekwagentje voorbij en lijkt te twijfelen of hij het ook op een rennen moet zetten. Wordt door een ander aangeropen. Hij roept terug. Dan klinken plots overal stemmen. Vanuit een van de gebouwen klinkt het haast dierlijke getrompetter van een claxon. De stemmen vallen stil. Een vrachtwagen beladen met auto's en koelkasten verlaat een van de diepe garages en zet als een traag vrachtschip koers richting de haven van Antwerpen met als eindbestemming Afrika. De in lompen gehulde stukwerker ziet het even aan en duwt zijn handel verder. Beeld als uit een Ikon documentaire uit 1978. Ik krijg, niet alleen door het gehandel en gekeutel op straat, flashbacks naar Zuid-Afrika en dan met name aan die tussenstop in Umtata waar de koppeling het begaf en vervangen moest worden. Het ooit zo overzichtelijke en propere centrum van dat stadje, opgetrokken in de blank-optimistische maar vormeloze betonnen stijl van de jaren '60 was het decor geworden van een stoffige Afrikaanse markt waar alles en niets te koop is. Honderden mensen liepen over straat. Het zo goed als verdwijnen uit het straatbeeld van de personenauto was een van de tekenen van de revolutie die hier had plaatsgevonden. Negentig procent van het gemotoriseerde vervoer bestaat uit gammele maar onverwoestbare pick-ups van Japanse makelij, volgeladen met goederen, dieren en mensen. Op weg. Altijd maar op weg.

Hij begroet ons op straat voor zijn studio. De auto vol boeken in kartonnen dozen. Eenmaal op de parkeerplaats in het inwendige van het gebouw sluit het hek automatisch achter ons. Filmen op straat raadt hij af: "De armen zijn de camera-ploegen zat."

Het atelier van de schrijver is een kale ruimte in een voormalige textiel fabriek die is getransformeerd tot een multifunctioneel werkcomplex. Vroeger maakte men hier katoenen ondergoed. Binnenin het gebouw is het verhoudingsgewijs een multicultureel paradijs. Hier ziet men ook vrouwen, bazig en ontspannen in hun bezigheden, een zeldzaamheid op straat in Molenbeek. Het is de vraag welk van beide werelden de toekomst vertegenwoordigt. Voor de schrijver Van Rey-brouck lijkt dit de juiste plek. Veel van zijn werk immers balanceert op die smalle richel tussen hoop en werkelijkheid.

Een schrijverschap ook waarin onwaarschijnlijke contrasten samengaan. Zo studieus, en precies hij in de verkenning van zijn onderwerpen is, zo lyrisch en bevlogen klinkt hij in zijn schrijven. Met veel oog voor detail – het oog van een tekenaar zoals zal blijken – en met een fijn gehoor voor stemmen. “Hoe is het mogelijk,” dacht ik, terwijl ik Congo las en de eenakters Missie en Die Siel van die Mier, “dat een zo goede schrijver, ook zo’n geduldige luisteraar is?”

Ik ontkom er niet aan om zijn fascinatie voor de missionaris – de eenling in een exotische omgeving – als iets persoonlijks te zien. Niet vanwege het geloof of de missiegedachte zelf, maar omwille van het dramatische personage. Het is welhaast een zonde dat de missionaris katholiek is, maar hij heeft tenminste een geloof. Een idee om zich aan te onderwerpen en om, zoals Ortega y Gasset ooit schreef, ‘te ontsnappen aan zijn eigen innerlijke kabbalistiek.’ De missionaris is een eenling, maar hij is geen kluizenaar. Integendeel. Hoewel hij door zijn positie en levensstijl altijd buiten de gemeenschap staat, heeft hij die gemeenschap nodig om te kunnen bestaan. In ‘Missie’ – een montage van gesprekken met oud missionarissen – staan prachtige voorbeelden van de hoekige zachtmoedigheid waarvoor men moeilijk anders dan sympathie kan hebben. “Ze hebben de eeuwigheid afgeschafte, omdat ze dachten dat ze die later niet meer nodig zouden hebben, maar ze hebben er nu alle dagen last van.” De monoloog klotst, kla-tert en fonkelt. Men hoort de taal van Teirlinck en Boon terloops doorspekt met Swahili. De missionaris als inktdepper. Bedoeld om het papier schoon te houden, neemt hij zelf de kleur van de inkt aan. ‘Missie’ toont de langzame transformatie van een mens, rondom een vast punt. Met behoudt dus van enige vaste waarden.

DVR: “Ik hou van monologen. Elke mens is een soort Corsicaans bergdorp met ruzie. Er gaan zoveel stemmen in een lichaam schuil. En ik vind de monoloog een heel dankbaar genre om een interne polyfonie te laten zien. Ik vind dat geweldig. En zeker als die verteller gaten laat vallen. Als je merkt dat de stiltes in zijn verhaal misschien wel de belangrijkste passages zijn. “

“Eigenlijk heeft niemand één stem.”

“Nee.”

Beroemd werd hij met het boek Congo. Een epische geschiedenis met een verbluffende art-direction, casting en camerawerk die het een onwaarschijnlijke pageturner maken. Je wilt het, zeker richting de Eerste en Tweede Congolese Oorlog feitelijk allemaal niet meer weten; deze gruwelijkheden, de hebzucht, de gekte en gelatenheid, maar de taal verleidt je steeds weer een pagina om te slaan. Congo. Het reusachtige, ondoorgrondelijke Congo. Waarom zou een klein ventje uit Brussel de taak op zich nemen van dat continent in een continent een geschiedenis te schrijven? Van Reybrouck schiet in de lach. “Het idee ontstond spontaan. Alleen op café. Ten eerste omdat zo’n geschiedenis nog niet echt bestond, en ja: iemand moest het toch doen.”

Hij kijkt vanuit het raam van zijn studio naar de handel in in afgekeurde tweedehands auto’s – te vervuilend volgens westerse normen – beneden op straat en merkt op hoe cynisch het is dat we op die manier van ons afval afkomen. De zachte maar toch dwingende toon die zo vaak zijn woorden begeleidt: “Alsof dat niet een deel van onze wereld is.”

Jezus & Marx

Zijn talent en maatschappelijk betrokkenheid komen niet uit de lucht vallen. Hij noemt de invloed van zijn ouders en grootouders.

“Mijn moeder is kunstenares. Heeft lang voor de klas gestaan, daarna begonnen met een bloemenzaak, maar haar esthetische belangstelling is ook altijd een soort moreel engagement geweest. Ze heeft lesgegeven aan kansarmen, jongeren met leerstoornissen, gewerkt in het daklozenrestaurant en is nog altijd begaan met het leed van deze wereld. En haar vader, mijn grootvader, was dat ook al. Dat was een fabrieksarbeider. Een boekbinder die in de avonden, na zijn werk in de fabriek, kunstenaar was. Muzikant was. Cabaretier was. En ging spelen voor zieken, gevangenen, geesteszieken enzovoorts.”

Zijn grootvader heeft daar ooit nog een pauselijke onderscheiding voor gekregen. Het was de tijd van arbeiders die een lekenpastoraat moesten beoefenen.

“Ja, ik kom wel uit een familie waarin belangstelling voor kunst niet haaks staat op een engagement met de wereld, maar eerder in elkaars verlengde ligt. En dat heeft mij denk ik wel beïnvloed. “

DT: Merkwaardig dat dat zo gekanteld is, en tegenwoordig juist vooral met het ontkennen van de wereld geassocieerd wordt.

DVR: “Ja, er is inderdaad een soort kentering geweest. Ik heb zelf ook een periode gehad waarin die twee werelden ver uit elkaar leken te liggen. In mijn tienerjaren was ik erg maatschappelijk geëngageerd maar ik herinner me een moment

waarop ik alle affiches van de muur van mijn kamer trok. Ik liet er één hangen, van een vredesduif, getekend door Picasso en ik dacht, ik geloof alleen nog maar in kunst. Ik werd wetenschapper, en daarnaast schreef ik poëzie. Maar de twee raakten elkaar nauwelijks. Pas ruim 15 jaar later is die betrokkenheid teruggekeerd en dat is eigenlijk gekomen door mijn reis naar Zuid-Afrika waar mijn eerste boek over ging. Ik was daarheen gegaan om onderzoek te doen naar een plagiaat affaire uit de jaren '20 en ik werd met mijn neus op de feiten geduwd van hoe Zuid-Afrika eruitzag, zelfs na de afschaffing van de Apartheid, en van een permanent onrecht dat daar nog bestond. En dat sloop in het boek. Tussen de poëzie en de wetenschap. Dus ik merk bij mezelf dat het samengaan van artistieke en maatschappelijke betrokkenheid vooral de laatste 15 jaar iets is dat erg, erg gegroeid is in mijn leven. “

DT: *Wat voor posters waren het die je van de muur trok?*

DVR: “Het waren de diepe jaren '80 en ik had allerlei posters. Tegen atoomwapens. Tegen racisme: ne touche pas à mon pote, S.O.S. racisme... Ik was 12 jaar en ik liep in Brussel mee in de grote antiraketten betogingen. Ik was ook erg actief in de sociale werkgroep op school en ik was daar denk ik secretaris van projecten over Kameroen en Bolivia... “Hij schiet in de lach: “Toen al! Maar ik kwam ook uit een school, dat was een katholieke school in de buurt van Brugge – jongensschool toen nog – waar sociaal engagement erg werd aangemoedigd. “

DT: *Was dat een nawee van de katholieke missiegedachte?*

DVR: “Ja, ik denk het wel. Op die school zaten nog een aantal oudere priesters die de katholieke missioneringsgedachte genegen waren, maar er was ook een generatie jongere leerkrachten toegetreden, waar ook veel vrouwen bij zaten, die een soort katholieke marxisten waren. Die erg begaan waren met El Salvador bijvoorbeeld...” Veegt langs zijn broek en stuit lachend op een beeld uit die tijd: “Ik weet nog dat mijn moeder ooit een boek kocht met als titel: Jezus & Marx... Ja, dat zijn dan toch de sporen die ik met mij heb megedragen denk ik. Dat katholicisme zelf is bij mij ontzettend verdwenen, maar dat engagement van een soort progressief katholicisme, daar heb ik nooit meewarig over willen doen.“

Zijn vader vertrok in 1962 als jongeman van 22 naar Congo. Hij werkte voor de spoorwegen als ingenieur. Zijn zoon vertelt dat hij altijd trots was geweest te kunnen zeggen dat zijn vader er pas was na de onafhankelijkheid van het land: “Maar ik moet inmiddels vaststellen dat hij veeleer deel was van een laat-koloniale onderneming.” De schrijver verwijst naar de door de Belgische overheid

ondersteunde opstand tegen de nieuwe regering in de provincie Katanga, een gebied rijk aan erts en mineralen, waar de Union Minière de Haut Katanga grote belangen had.

DVR: “Ik heb als kind altijd geweten dat mijn vader in Congo had gewoond. Hij had daar een permanente bloes aan over gehouden. Ik ben nogal bleek van huidskleur, hij was erg getaand. Maar het moment dat het echt voor mij duidelijk werd was toen ik ooit als kind van een jaar of acht in de wachtzaal van de tandarts zat. Met mijn vader. We moesten allebei op controle. En er lag toen een tijdschrift op tafel van ik meen de Paris Match en op de voorpagina stond een gruwelijke foto. Een foto die toen al 15 tot 20 jaar oud was. De foto van een man die bloedend uit een Volkswagen Kever stapt met zijn handen omhoog en er liggen twee dode vrouwen in die Volkswagen Kever. Gruwelijk beeld.” De schrijver laat een witregel vallen: “En mijn vader zit naast mij in de wachtzaal, kijkt naar die foto en zegt: “Die fotograaf moet naast mij gestaan hebben. Dat was in Congo.” Ik kijk naar mijn vader en opeens besef ik dat-ie daar ongelooflijk woelige jaren heeft meegemaakt. Dat mijn vader een leven heeft gehad voordat-ie mijn vader werd. Goed, dat weet ieder kind, maar dat dat leven zo anders kan zijn van het leven dat ik kende met die man, in een dorp op het platteland bij Brugge. Dat heeft echt iets gedaan met mijn beeld van mijn vader toen. Het boek is zeker geen zoektocht naar mijn vader, maar ik weet wel dat dit mij op het spoor heeft gezet.”

Böll, Camus, Brel, Cohen

Witte muren, krakende houten vloer, stalen dossierkasten uit de vorige eeuw waarin geduldige stapeltjes A5 notitieboekjes liggen. De pagina's vol geschreven met potlood in een klein en beheerst schrift. Een schuilplaats in tijd en ruimte, afgezet tegen het drukke publieke leven van de schrijver. Bij de deur een slanke houten tafel. Aan de andere zijde een moderner bureau met daarop een beeldscherm en een computer. Een boekenkast zo lang als het atelier zelf. Enkel boeken die gerelateerd zijn aan de geschiedenis van Congo.

We zijn getuige van een subtiel literair schakelmoment dat de afsluiting is van een lange fase van studie en werk, en het begin van een nieuwe onderneming. De Congolese bibliotheek wordt uitgeruimd om plaats te maken voor de documentatie voor het nieuwe boek. We bekijken nog eenmaal de binnenkort historische situatie. Het resultaat van een tiental jaren verzamelen, reizen, schrijven.

“Je wilt niet weten hoe lang ik bezig ben geweest met de ordening van deze boekenkast. De plaatsing van de boeken in de boekenkast, dat is een essentiële fase in het schrijven. Met de plaatsing van de boeken maak je eigenlijk al een

eerste montage.”

“Treffend dat je dat woord gebruikt.”

“Hoezo?”

“Omdat me opviel dat het compositorische element van je schrijven, de stapeling van scènes, de kadrering ook en de abruptheid waarmee je die scènes begint en ook weer eindigt, sterk beïnvloed lijken door de taal van filmische decoupage.”

Van Reybrouck knikt: “Ik vind montage essentieel.”

Hij begint met het eerste plankje leeg te ruimen. Het portret van Kabila komt voorbij. Vertelt hoe blij hij is te kunnen beginnen aan een nieuw boek. “Ik ben Congo niet zat, ik ben het praten over het boek Congo zat.”

Hij legt de inhoud van de dozen op de slanke tafel. In Amsterdam en Den Haag heeft hij naar boeken gezocht over Indonesië. Zijn volgende werk gaat over de onafhankelijkheidsstrijd van dat land tegen de Nederlandse bezetter. “Politioele acties, zoals jullie zeggen... oorlog he? Het was gewoon oorlog.” Hij pakt een paar boeken in zijn hand en weegt ze. “Ik denk er nu over om het verhaal door te laten lopen tot de conferentie van Bandoeng, in 1955.”

Die conferentie van ongebonden- en naar onafhankelijkheid strevende landen was de eerste in haar soort. Er komt een emotionele triller in zijn stem als hij het belang van die bijeenkomst beklemtoont: “Indonesië was het eerste koloniale land dat onafhankelijk werd. En die gebeurtenis heeft eigenlijk de hele wereld geïnspireerd.”

Van Reybrouck is zo'n zeldzame auteur die praat zoals hij schrijft. In zorgvuldig geboetseerde volzinnen. Door de eigen woorden verleid tot zijsporen, maar zelden de grote lijn uit het oog verliezend. De taal lijkt bij hem een tweede huid.

DT: *Wanneer werd je je bewust van je talent?*

DVR: “Ik kan me geen precies moment herinneren waarop ik me bewust werd van het feit dat ik de taal aan mijn zijde had. Mijn moeder sprak vaak in het openbaar. Mijn grootvader ook. Ik was zelf heel actief in het jeugdwerk en ik herinner me dat ik moest spreken voor een zaal van 100 mensen... en dat ik daar geen problemen mee had.” Hij valt stil en zoekt naar woorden: “Ik werd mij niet bewust van een talent dat ik had, ik was er eerder over verbaasd dat andere mensen dat talent niet hadden.”

DT: *En de behoefte om te schrijven?*

DVR: “Vanaf mijn twaalfde hield ik dagelijks een dagboek bij. Daar kwamen ook de eerste flarden poëzie in terecht. En tegelijk was ik ook in die periode

actief. Ik heb altijd georganiseerd. In de jeugdbeweging, op school, later aan de universiteit. Ik ben altijd studentenvertegenwoordiger geweest, en op elke universiteit waar ik gezeten heb, heb ik vergaderd. Ik heb eigenlijk veel te veel vergaderd in mijn leven... Maar ik heb altijd de twee ook nodig gehad. 's Nachts in mijn dagboek mogen schrijven, en overdag actief en een deel van de wereld mogen zijn. Ik heb dat lang een lastige verhouding gevonden. En ik vind het eigenlijk nog altijd een lastige verhouding. Ik vind nog altijd dat ik zou moeten kiezen voor het een of het ander. Maar ik kan het niet en ik troost me met de gedachte dat zelfs Albert Camus in zijn dankrede in Stockholm, als hij de Nobelprijs in ontvangst neemt zegt: "Heel mijn leven word ik heen en weer geslingerd tussen de drukte van de buitenwereld waarzonder ik niet kan, en de eenzaamheid waar ik altijd naartoe neig." En ik herken dat volkomen! Ja. "

DT: *Wat waren de schrijvers die je in die tijd las en die je beïnvloedden?*

DVR: "Toen ik 17 was bracht mijn vader mij naar de oprit van de snelweg en toen heb ik mijn eerste reis alleen gemaakt. Ik had een rugzak mee en zo'n kartonnen bordje en zou gaan liften naar Normandië. Ik had twee boeken mee, La Nausée van Sartre en Ansichten eines Clowns van Heinrich Böll. Böll vond ik ongelooflijk. De jaren daarna is Böll voor mij de belangrijkste auteur geworden. Sartre, daar had ik minder mee. Maar daarna ben ik Camus beginnen te lezen. En de boeken die ik als 18-19 jarige het liefst las waren van Böll en Camus. Twee Europese mannen – wellicht herkende ik mij er toen in als Europese jongeman – maar ik vond dat daar een humanisme uitsprak en een mildheid en een mededogen dat zich lang niet beperkte tot Europese mannen zeg maar, en ik denk dat Camus heel, heel erg belangrijk is geweest voor mijn ontwikkeling. Hij is heel lang mijn grootste held geweest. Inmiddels heb ik veel auteurs graag leren lezen. Desmond Tutu is belangrijk voor mij geweest, Mandela, Susan Sontag, Margueritte Yourcenar die zijn er allemaal bij gekomen. Marguerite Duras, heel erg belangrijk geworden voor mij. Sony Labou Tansi, de schrijver uit Congo Brazzaville is de schrijver die ik de laatste jaren het meest van al gelezen heb en de meeste affiniteit mee heb gevoeld. Maar het is begonnen met Böll en Camus, en daarnaast in de muziek waren het Leonard Cohen en Jacques Brel. Dat waren de oudere mannen met wie ik in dialoog was. Zeker ook met de dichter Cohen. "Take this longing from my tongue..." prachtig. Ik beschouw ze ook echt als auteurs, ook Jacques Brel."

DT: *Ik kan niet helpen op te merken dat het alle vier mannen zijn met een verscheurd verleden en een verscheurde loyaliteit. Mannen met littekens.*

DVR: “Zeker. Wat mij opvalt bij Böll en Camus is de Tweede Wereldoorlog en bij Camus tenslotte ook nog de Algerijnse kwestie. Het zijn mensen die met geweld te maken hebben gehad, en in antwoord op dat geweld kiezen voor het humanisme. Ik ben zelf opgegroeid in de hoogtijdagen van het postmodernisme waar ik niet zoveel mee had. Ik zag daar de intellectuele noodzaak van in, maar ik heb het nooit emotioneel belichaamd. Ik zou bijna durven zeggen dat ik het humanisme van Böll en Camus heb laten uitzuiveren door de noodzakelijke postmoderne kritiek: let op voor allerlei vormen van heroïek daarin, let op voor allerlei problematische vooronderstellingen daarin, let op voor allerlei ideologische voorstellingen die niet geëxpliciteerd zijn... maar voor mij is het postmodernisme altijd hooguit een correctief geweest. Een soort opkuisen van een waardevol humanistisch discours. Jurgen Habermas heeft ooit eens gezegd dat het project van de moderniteit ‘niet vollendet’ was, en dat geloof ik eigenlijk ook. En het postmodernisme is een manier om dat project verder te zetten en te verbeteren. Ik merk het ook in mijn affiniteiten. Bijvoorbeeld in de plastische kunsten heb ik veel meer met kunstenaars uit de periode 1950-1980 dan met artiesten uit de jaren '90.”

DT: *En dat is niet ook nostalgie?*

DVR: “Dat geloof ik niet. Ik vind dat er in de kunsten vandaag en zeker in de beeldende kunsten zoveel deuren zijn dichtgedaan. Men heeft zoveel mogelijke wegen afgesloten.” Hij somt op:” Esthetiek is bezwaarlijk geworden, maatschappelijk engagement is problematisch geworden, emotionele betrokkenheid wordt geschuwd: ik vind dat allemaal flauwekul! ‘t Is allemaal relevant, 't speelt allemaal mee, en het mag allemaal. Ik doe dingen die vrij onalledaags zijn. Ik laat het emotionele toe, zelfs in non-fictie teksten. Ik laat het esthetische toe. Ik zoek ook heel bewust schoonheid op. En ik laat het morele toe. En het is enorm bevrijdend om deuren die omwille van merkwaardige, verkrampte taboes zijn dichtgegaan opnieuw open te kunnen zetten. In mijn theaterstuk Missie bijvoorbeeld. Het eerste uur half uur wordt er veel gelachen, maar aan het eind van de voorstelling zitten mensen met een krop in hun keel of tranen in hun ogen en ik doe daar niet min over. Het postmodernisme heeft heel vaak het emotionele gewantrouwd. Terecht: emoties kunnen tot pathos leiden, pathos tot heroïek en heroïek tot fascisme. Maar om daarmee het emotieve helemaal te gaan mijden? Als er voor het emotionele geen plaats meer is, dan zijn we onze eigen irrelevantie aan het enceneren.“

Priester (alleen voor mannen)

Hij was op de middelbare school in alles geïnteresseerd. Lachend haalt hij de herinnering op aan het moment waarop de scholieren in het kader van studie-oriëntatie een vragenlijst moesten invullen. Een computer zou de antwoorden vervolgens analyseren en met een studieadvies komen.

“En bij mij kwamen álle studierichtingen eruit! Van landbouwingenieur tot japanoloog en zelfs priester, met tussen haakjes ‘alleen voor mannen’, dat stond er toen nog bij.” Verbaasd omkijkend naar de jongen die hij was herhaald hij nog eens: “Ja, ik was werkelijk in alles geïnteresseerd...”

DT: Maar het werd uiteindelijk archeologie...

DVR: “Ik vond archeologie interessant want het was werken met je handen én met je hoofd. Ik heb altijd graag met mijn handen gewerkt. Archeologie dat is harde natuurwetenschappen gecombineerd met humane, sociale wetenschappen. Daarom heb ik het gedaan. Wat mij ook aanspreekt is het tijdsbesef van de archeologie. Ik vind het zo bevrijdend om een lange termijnperspectief te kunnen hanteren in je denken. Als ik vandaag over democratie nadenk dan vind ik het niet raar om te kijken hoe dit stelsel de afgelopen 200 of 500 jaar is geëvolueerd. Wat is 500 jaar? Ik heb Neanderthalers bestudeerd.”

“Archeologie is het democratische broertje van de historiografie. Je kan de veertiende eeuw onderzoeken aan de hand van teksten, maar dan heb je het perspectief van de elite, de mensen die toegang hadden tot het geschreven woord. Archeologie onderzoekt beerputten! Banale resten, die misschien niet zoveel vertellen en zeker niet zo fraai vormgegeven zijn, maar tegelijkertijd krijg je een veel voller beeld. Een beeld van een samenleving, letterlijk bottom up. En ik denk die manier van van kijken, van onderaf, de manier waarop ik naar samenlevingen kijk heeft beïnvloed. “

DT: Als ik als een archeoloog door jouw verleden graaf dan zie iemand met een fascinatie voor samenlevingen. Niet alleen menselijke, maar ook bijvoorbeeld van termieten. En daarnaast is er een duidelijke fascinatie voor de personen die deze termieten bestuderen. Eenlingen die zich hoogmoedig aan hun taak onderwerpen. Een psyche die we bij de missionarissen zien, en die we toch ook heel duidelijk, vind ik, terugzien in leven en werk van David Van Reybrouck. Zie je die overeenkomsten zelf ook?

De schrijver neemt beleefd de tijd om de gedachte te overwegen, maar schudt dan beslist zijn hoofd.

DVR: “Ik ben gefascineerd door sociale systemen. Bij de mens, maar ook in de natuur. Ik ben geïnteresseerd in sociale primaten, en ook erg in sociale insecten. Hoe dat een sociale samenleving is, een mechaniek dat op de een of andere manier werkt. Men heeft allerlei gevaarlijke parallellen getrokken tussen termieten en mieren enerzijds en menselijke samenlevingen. Men heeft er vroegere vormen van communisme in gezien en later fascisme. Je kan er ongeveer alles in lezen wat je wil. Ik gebruik die termieten niet om mijn politieke gelijk te halen, maar ik vind ze interessant omdat je in dat gewriemel patronen ziet, organisatie. “Hij denkt kort na. “Ik ben gewoon geïnteresseerd in harmonie, stabiliteit en vrede, daar komt het op neer. “

DT: Maar toch. Je stort je, met welhaast negentiende-eeuwse onbezonnenheid in het grote Congo, je denkt in je eentje het democratisch systeem te kunnen hervormen. Het treft mij als bescheidenheid van monumentale proporties. En ik vind de overeenkomsten met die missionaris of een persoon als Marais frappant, en het verbaast me eigenlijk dat jij die verwantschap zelf niet ziet.

Hij lijkt merkwaardig ongemakkelijk met de associatie, terwijl ik die toch bepaald niet oncomplimenteus bedoel.

DVR: “Ik heb een theaterstuk over missionarissen geschreven, maar ik beschouw mezelf toch niet als missionaris. Ik heb wel veel bewondering voor het werk dat ze verrichten. Ik geloof in de missionaris, maar ik geloof niet in dat waarin de missionaris gelooft. En dat geloven de missionarissen dan weer niet. (lacht) Ik heb veel over democratie geschreven omdat ik vind dat het er beroerd aan toe is met de democratie en ik denk dat er zeer goede, maar weinig bekende alternatieven aanwezig zijn. Dus wat dat betreft ben ik wel een soort zendeling voor nieuwe democratie. Dat is waar. Maar geen zeloof die een bepaald ideaal aan andere wil opleggen. Het is een lange oefening in empathie zeg maar.”

DT: Ik bedoelde het ook meer als embleem van een bepaald type mens. Een zeer op zijn eenzaamheid gesteld wezen, dat toch niet zonder andere mensen kan.

Voor het eerst sinds dit onderwerp ter sprake kwam ontspant hij enigszins en knikt bevestigend. “Ja, dat klopt misschien toch wel. Ik ben zo iemand die graag alleen is onder de mensen. Ik vind het leuker om alleen op café te eten dan alleen thuis te eten. Ik ben geen kluizenaar, of toch niet altijd. Ik hou ook van het geroezemoes van mensen om mij heen. Ik ben soms een soort etnograaf die veldwerk doet en overdag met mensen praat en ‘s avonds zijn notities herleest. En

niet alleen omdat ik dan iets begrijp van die wereld ter plekke maar ook omdat dat iets met mij doet, ik word veranderd, ik verander door die ontmoetingen.”

Ongeduld & Idealisme

“Door te schrijven over Zuid-Afrika heb ik voor het eerst geleerd hoe moeilijk het is om te schrijven over een samenleving, niet alleen een Afrikaanse, maar over eender welke samenleving. Hoeveel stemmen er zijn binnen een enkele samenleving. En als ik iets heb geleerd van mijn eerste boek dan is het een bepaalde vorm van schroom en voorzichtigheid wanneer je het over andere mensen en samenlevingen hebt. En tegelijkertijd ook een weigering om mij alleen maar in voorzichtigheid te wentelen. Die schroom is voor mij geen eindpunt. Het is een noodzakelijke fase denk ik. Ik ben niet van de mening dat je zo schroomvol moet zijn dat je eigenlijk niets meer kan vertellen over andere soortige samenlevingen. Als dat zo is dan sluit je je op in datgene wat je kent. Een soort intern protocol. Ik vind het de uitdaging om het, ondanks de moeilijkheid, toch te doen. “

We ontkomen er in het huidige tijdgewricht niet aan wat dat betreft toch een blik te werpen op de tragische ontwikkelingen in de Arabische wereld van de afgelopen decennia. Net als bij de geschiedenis van het postkoloniale Congo zijn veel van de gebeurtenissen in het midden Oosten en de Oriënt te herleiden tot geopolitieke besluiten die in de 19de en begin twintigste eeuw werden genomen, en waarvan de voormalige kolonistoren en met name de plaatselijke bevolking nu, ruim een eeuw later, de bal teruggekaatst krijgt.

DVR: “Geschiedenis is een lange rivier. Je hebt periodes van stagnatie, rustige vloed, kalm meanderend en dan plotseling kom je in vervlechtende situaties als een Siberische rivier terecht, en stroomversnellingen en watervallen. We hebben dat gezien bij de dekolonisatie, waarbij allerlei processen spelen die min of meer beheersbaar zijn wanneer je ze intelligent aanpakt. Maar op een bepaald moment, zeker wanneer men het niet intelligent aanpakt, vervlecht er zoveel dat er een momentum en een dynamiek ontstaat die op geen enkele mogelijke manier nog door iemand tegengehouden kan worden. Hetzelfde zie je met de grote Congolese oorlog die in de jaren '90 is losgebarsten, met de Indonesische onafhankelijkheid en soms vrees ik ook met wat er nu gebeurt met allerlei ressentiment op zoveel plekken in de Arabische en islamitische staten, waarbij zoveel vormen van processen die dynamieken ontketenen nog maar zeer moeilijk beheersbaar zijn. En wat ik heb geleerd door het kijken naar geschiedenis op lange termijn is dat je verdomd goed met die verschillende processen rekening moet houden, en niet

alleen de korte termijn van: “Hoe kunnen we vermijden dat er volgend jaar weer een aanslag wordt gepleegd?” Maar dat je ook op de lange termijn kijkt. Zowel vooruit als achteruit. Je moet zowel historicus zijn als etnograaf. En eigenlijk ook psycholoog. Ik vind dat er in veel geopolitiek denken uiterst primitief wordt gedacht over de psyche van mensen. En wat ik ook heb geleerd in het bestuderen van een samenleving als de Congolese is dat idealisme noodzakelijk is, maar dat idealisme gecombineerd met ongeduld vaak helse resultaten oplevert. En nu zie je hetzelfde, ongeduldig idealisme, wanneer het gaat over democratisering. Natuurlijk moet Congo democratiseren, maar het geloof dat je dat van de ene op de andere dag kan doen, door veel geld te geven om verkiezingen te organiseren op Europese wijze en dan te veronderstellen dat de dag na de verkiezingen Congo een soort Denemarken zal zijn, is van een naïviteit en ongeduld die buitengewoon nefast zijn. Die verkiezingen brengen integendeel nog meer geweld, nog meer corruptie, nog meer etnische spanningen met zich mee. Ik vind dat wij – als westerse samenleving – terecht een aantal idealen koesteren en delen, maar ik vind ons vaak erg onverstandig in de korte termijn die we daarbij hanteren. Daardoor schieten we onszelf in de voet en vermalen we onze mooie idealen. “

Multatuli in Congo

Dat hij nu het plan heeft opgevat een boek over de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd en de gevolgen daarvan te schrijven vindt mede haar oorsprong in Congo. Een gebeurtenis die de schakel vormt tussen Congo, Brussel en Indonesië. In een denkbeeldige brief aan Multatuli in een gedenkboek uitgegeven in het kader van het Multatulijaar (“Dierbare Douwes Dekker”, 2010) vertelt Van Reybrouck hoe hij op zijn reis door Congo in Boma de gemeentesecretaris Placide Mananga ontmoet. Die vertelt dat hij in vroeger tijden ook de bibliothecaris was van de inmiddels opgeheven openbare bibliotheek. In de tuin achter zijn huis bewaart hij nog steeds zo’n 400 Nederlandstalige boeken.

“Een Congolees die een tijd lang de behoeder was geweest van een oude koloniale, Nederlandstalige bibliotheek. En die boeken lagen te beschimmelen en verrotten in een schuurtje achter zijn huis en hij zei ‘neem maar mee, want hier komt niemand meer.’”

Het werpt ook direct een licht op de vraag waarom men in Congo niet het plat Vlaams, maar Frans als de taal van de voormalige bezetter heeft aangenomen. Die vond de tweetaligheid een goed instrument om, indien gewenst, onverstaanbaar voor de lokale bewoners met elkaar in het Vlaams te kunnen communiceren. In de laatste jaren van het kolonialisme was er het begin van een beweging die de promotie van het Nederlands voorstond, maar tijd om dat idee vorm te geven was er niet. Tussen stapels streekromans treft hij zowaar een Dostojewski

en, grootste mirakel van al, een exemplaar van de Max Havelaar. Hij veert op. Lacht. “Vond ik in Congo! En ik heb hem ook gelezen in Congo. Op het balkon van een hotel in Matadi, de oude havenstad. Ja, dat is toch echt het grootste boek dat in Nederland in de 19de eeuw geschreven is geweest. Allerlei registers worden bespeeld. Wat Moby Dick was voor de Amerikaanse literatuur dat was Max Havelaar voor de Nederlandse uit de 19de eeuw. En het mooie is dat die verscheidenheid aan genres allemaal gekoppeld zijn aan één grote queeste: namelijk rechtvaardigheid in de koloniale context. Een rechtvaardigheid die niet alleen aan koloniale zijde ontbrak, maar ook bij een inheemse elite die volledig gecorrumpeerd was geraakt door het contact met de koloniale overheerser. Multatuli bekritiseert niet alleen die kolonisator, maar ook de inheemse leiders, de Hoofden van Lebak die zich hebben laten corrumperen en vervreemd zijn van hun eigenlijke taak: het leiden van hun bevolking. Die nuance, dat inzicht, die menselijkheid, dat soort lyrisch protest tegen een rationeel onrecht is iets dat mij zeer, zeer aan heeft gesproken in het werk van Multatuli. Mijn literaire verwondering en verontwaardiging gaan in mijn eigen leven terug op Albert Camus. Multatuli is daar pas later bijgekomen, maar ik vind het eigenlijk de voorvader van Albert Camus. In zijn werk manifesteert zich een eerlijke intellectuele reflectie waarbij je de complexiteit van de verschillende uitgangspunten probeert te zien, in kaart probeert te brengen en tegelijkertijd daartegen in opstand komt. Protesteert tegen wandaden en wantoestanden ook al maak je jezelf daar niet populair mee. ‘t Mooie is inderdaad dat Multatuli heeft het boek in deze stad geschreven. Ik heb het in Congo gelezen maar het boek is in Brussel geschreven geweest. Op een paar weken tijd op een slecht verwarmd en slecht verlucht zolderkamertje in hotel Au Prince Belge werd het grootste meesterwerk van de 19de eeuwse Nederlandse letterkunde geschreven.”

“Mijn lievelingseeuw. Hoewel ik er niet had willen wonen, denk ik.”

Waar zouden we zijn zonder de negentiende eeuw? Die baarmoeder van het moderne. Congo, Missie en ook zijn recentere pleidooi voor democratische vernieuwing zijn allemaal tot die eeuw te herleiden. Daar begint het. Daar stort het historische smeltwater zich van de eerste cataracten. Een roekeloos omgaan met landen, mensen en grondstoffen. Maar ook een roekeloos omgaan met woorden, met ideeën en de verspreiding van die twee. Het gelijktijdig verleiden van- en proberen te beheersen van de massa.

DVR: “We doen al 300 jaar aan democratie of proberen daaraan te doen, en we doen nog maar 200 jaar aan verkiezingen. En toch denken we vandaag dat als iemand democratie zegt, hij verkiezingen zegt. Als we vinden dat Congo en Afghanistan en Somalië moeten democratiseren bedoelen we eigenlijk; ze moeten

verkiezingen houden. Waarom zou dat zo moeten zijn? Verkiezingen zijn bij ons 200 jaar oud en ze werken hoe langer hoe minder. Ze waren bedoeld om regeren mogelijk te maken, maar in België zie je dat ze ervoor zorgen dat er geen regering gevormd kan worden. Ik denk dat verkiezing als laat 18de vroeg 19de-eeuws instrument erg problematisch zijn geworden in het fungeren van de democratie van vandaag. Primitief en archaïsch. In twee eeuwen is het stemrecht breder geworden, maar er is nog altijd geen spreekrecht. En dat blijft een groot manco in de organisatie van onze democratie vandaag. De bevolking is hoger opgeleid dan ooit, informatie circuleert sneller dan ooit. En nog steeds is het democratisch recht van mensen niet anders dan eens in de vier jaar een bolletje te mogen kleuren. Da's tamelijk beperkt en ik denk dat er veel interessantere vormen denkbaar zijn behalve dat bizarre ritueel waarbij mensen iets mogen kleuren. Stemrecht is kleurrecht. ”

‘Tegen Verkiezingen’ is een helder en aanstekelijk pamflet. De representatieve democratie representeert steeds minder. De kiezer voelt zich buitengesloten of heeft zichzelf reeds afgewend. Het neoliberale pragmatisme – een vorm van kapitalistisch ‘theedrinken’ – heeft geen verdediging tegen extreme aanvallen van buitenaf en binnenuit. In glimmend pak grijnst men de ene na de andere crisis tandeloos aan. Terwijl er volgens Van Reybrouck in zijn pamflet bewezen alternatieven zijn. Een van de voorstellen die de meeste reacties oproept is die van volksvertegenwoordiging door loting. Iedere staatsburger kan uitgeloot worden om voor een bepaalde tijd zich met (een deel van) de publieke zaak te bemoeien. Wat een gevaarlijke nieuwigheid lijkt, maar feitelijk verweven is met de democratische gedachte. De oude Grieken pasten het principe reeds toe. Sterker nog, er lag een beredeneerde afwijzing van het idee van algemene verkiezingen aan ten grondslag. Algemene verkiezingen zijn de akker van de oligarchen. Het principe van loting, in eerste aanblik een nogal primitief mechanisme, blijkt bij nadere beschouwing steeds eleganter en vitaler. Maar dat de lezer aan het eind van het pamflet van die gedachte overtuigd is, is natuurlijk in eerste plaats de verdienste van de schrijver die zich niet beperkt tot hoofdschuddend langs de kant staan. In een uitzending van het programma Tegenlicht loopt hij een grote loods binnen waar honderden mensen aan tafels zitten te praten. Hij kijkt om zich heen en luistert. Merkt op dat hij het geluid herkent als het typische geluid van de G1000, de volksbeweging die hij mede initieerde. Het geroezemoes ontroert hem. Het zachte gelijkmatige geluid van een denkmachine.

“Het geluid als van een termietennest,” waag ik nog maar eens.

Van Reybrouck knikt. “Ja, als termieten zouden praten.”

Mosgroen en okergeel

We zijn nog steeds in het atelier. Waar de gietijzeren radiator tikt, de vloer onder onze voeten kraakt en het licht bleek en onzijdig door de hoge ramen naar binnen valt. Het rumoer van de wereld ver weg. Voor de filmopnames zijn de notitieboekjes op de lange smalle tafel gelegd. De kern van zijn schrijven is luisteren, zegt hij.

DVR: “Eerder nog dan schrijven of lezen, denk ik dat luisteren misschien wel mijn belangrijkste activiteit is. En het is ook wat ik het liefst van al doe. Ik ben liever interviewer dan geïnterviewde. Ik hou ook niet van het woord interview. Het zijn gesprekken, met mensen. Soms duurt het maar twee uur en noteer ik driftig, soms duurt het twee of drie dagen en blijft het notitieschrift dicht. En noteer ik af en toe een zin en probeer ik ‘s avonds in mijn bed het gesprek te reconstrueren.”

DT: *Is het overigens relevant dat je dat gesprek met de hand noteert in plaats van dat je het met een recorder opneemt?*

DVR: “Ja, dat vind ik wel. Ik gebruik nooit een recorder of een camera. Ten eerste, dat is minder technologische stress voor mijzelf, maar veel belangrijker nog is: mijn ervaring is dat mensen meer vertellen, en openhartiger spreken wanneer er geen techniek meeluistert. Dat is zeker zo wanneer je in Afrika bent en ik ben blank en Europeaan en rijk: dat is al voldoende machtsverhouding en als je dan nog een zo’n toestelletje er bij gaat leggen... mensen praten anders... ik weet het ook van mezelf. Plotseling ben je minder spontaan: alsof de eeuwigheid en de buitenwereld meeluisteren. En ik denk dat het ook voor mijn begrip van belang is. Het motorische van het schrijven zorgt voor een beter begrip. Alsof je het letterlijk in de vingers krijgt. Ik heb dat ook als ik een nieuwe taal moet leren. Je etst het als het ware aan de binnenkant van je huid daardoor. “

DT: *De verbinding van het tactiele met het intellectuele?*

DVR: “Zo is het. En als ik hier aan deze smalle houten tafel werk – vooraleer ik naar de computer ga – dan moet ik ook die veelheid aan materiaal kunnen noteren. En ik merk dat wanneer mijn handschrift kleiner wordt, dan is dat een goed teken. Het betekent dat ik rustiger word en me het materiaal heb eigen gemaakt, het begin te voelen en in mijn vingers begin te krijgen. Ik kan nooit achter mijn computer gaan zitten als mijn handschrift nog niet klein is geworden. De laatste jaren heb ik veel gereisd en lezingen gegeven. En ik heb dat rumoer van de

buitenwereld ook nodig. Maar als ik hier dan kom om te schrijven, dan ben ik erg gedisciplineerd. Eenmaal bezig kan ik 14 tot 16 uur aan een stuk werken.” (schiets in de lach): “Ik ben een soort Pruisische Rasta. Laidback, maar ook zeer systematisch. One Love, voilà, dat is de kern, maar dan wel op ruitjespapier. Ik kom naar hier omdat ik hier geen internet heb. Dat stimuleert mij. Als ik hier aan deze tafel zit met stapels papieren en boeken bij mij, dan kan ik werkelijk in de diepte gaan. Online zijn is in de breedte gaan, dat is een oceaan over zwemmen. Hier is het een archeologische opgraving. Hier ga je de mijnschacht in. En het is een beetje donker, maar uiteindelijk vind je er veel. Erts met name. En dat is mij dierbaar. Ik hou heel erg van dat proces van stilvallen. Afdalen. Duisternis. Proberen iets te zien. “

DT: Als ik je werk overzie, dan zie ik terugkerende thema's als de eerder genoemde nagalm van de negentiende eeuw, het individu versus een massa of organisatie. Maar ook veel contrasten. De dichter versus de publieke figuur. En weer, de eenling tegenover de overweldigende veelheid der dingen. Vooruitblikken, door achterom te kijken. Scherpste contrasten.

DVR: ”Ik denk vaak in kleuren. Een deel van het oeuvre is mosgroen en een ander deel is okergeel. Boeken als Congo, de Plaag, Populisme, Tegen verkiezingen, dat is allemaal het okergele. Dat is in het volle zonlicht, de blik vooruit, dat gaat over het mededogen. En daarnaast heb ik een kleiner deel, daar zit mijn theaterwerk in, en mijn poëzie en mijn roman Slagschaduw dat gaat meer over een vorm van wanhoop die aan het mededogen vooraf gaat. Dat is een beetje mijn nulpunt. De introspectieve blik. En ik heb dat nodig. Binnenwereld-buitenwereld zou je kunnen zeggen en mijn werk over democratie en populisme – het ligt in het verlengde van elkaar – daar probeer ik eigenlijk debatten in kaart te brengen die volgens mij niet voldoende worden gevoerd. Ik volg een beetje het principe van Hans Magnus Enzensberger. Hij is dichter, en af en toe pleegt-ie een essay wanneer hij denkt iets toe te kunnen voegen aan het debat wanneer hij argumenten of ideeën heeft of voorbeelden en praktijken die door niemand anders verwoord zijn geworden tot nu toe. En ik vind dat een gezond principe. Ik ga mij met heel veel debatten niet mengen ook al zijn ze zeer belangrijk. Ik wil me er enkel in mengen als ik denk iets origineels te zeggen heb.

En bij Pleidooi voor Populisme vond ik het niet serieus dat we boos zijn op populistische leiders of partijen en vervolgens populistische kiezers niet meer als volwaardige burgers beschouwen. ‘t Is niet omdat mensen populistisch stemmen dat ze niet niets waardevols te vertellen hebben. Dat vind ik van een ongelooflijke arrogantie. De meeste mensen deugen. De meeste mensen zijn expert van hun eigen leven. De meeste mensen hebben dromen. Waarom zou je

met die inzichten geen constructiever gesprek tussen uw burgers op gang kunnen brengen? En het probleem is: het enige dat laaggeschoolden tegenwoordig kunnen doen is dat bolletje kleuren in het stemhokje en vervolgens in stilte gaan schreeuwen op Facebook en Twitter. Onze democratie is zo verschrikkelijk stil geworden. Democratie is de politiek van de dialoog, maar er is nauwelijks nog dialoog. We doen alles in stilte en we schreeuwen tegen elkaar. En ik heb het niet alleen geschreven, ik heb het ook georganiseerd. Ik ben een democratisch activist en ik heb in België de G1000 georganiseerd, een soort burgerparlement met gelote burgers. We moeten eindelijk leren om mensen niet langer als kiezer maar als burger te beschouwen. We moeten hen op hun burgerzin aanspreken en dat gebeurt veel te weinig. Wie mensen tot kiesvee reduceert, krijgt een volk dat zich gedraagt als kiesvee. Maar als je mensen behandelt als volwassenen dan gedragen ze zich als volwassenen en dat mis ik in het huidige democratische model. Wie vandaag verkozen wordt moet altijd twee dingen balanceren: de korte termijn en het partij belang, en de lange termijn van het algemeen belang. Door de druk die op verkiezingen staat gaat het korte- en het partijbelang het altijd winnen. Wanneer je met gelote burgers gaat werken, krijg je mensen die misschien minder competent zijn maar die veel vrijer zijn. Die moeten geen verkiezingen winnen, kunnen op lange termijn nadenken. Een combinatie van de beiden: verkiezingen plus loting zorgt ervoor dat je én competentie én vrijheid bij elkaar brengt. En ben je in staat beslissingen te treffen die sneller gaan, langer duren en veel beter het algemeen belang op de lange termijn dienen. En dat is een strijd die nu gevoerd moet worden en die even belangrijk is als de strijd voor vrouwenrechten honderd jaar geleden. Het is een moeilijke strijd en ik krijg veel weerstand, maar hetzelfde gebeurde toen in de loop van de negentiende eeuw een aantal mensen begonnen te vinden dat vrouwen misschien ook wel stemrecht verdienden. Men verklaarde ze voor zot!”

Hij kijkt op van zijn laatste monoloog. De vermoeidheid begint te tonen. Hij werpt een tersluikse blik op mijn keurig uitgetypte vragenlijst. Het is een lang gesprek geweest. We zouden best nog kunnen doorpraten. Onderwerpen zat. Maar ergens moet je stoppen. En die boekenkast moet nog verder uit- en ingeruimd. Ik blader door mijn papieren. De cameraman die al twee opnamekaartjes heeft verwisseld zegt dat de laatste ook bijna vol is. En dan valt er een stilte. Waar iedereen een tijdje naar luistert. De aanslagen die niet gebeurden, gebeurden toch. Maar dan drie maanden later. Twee maanden daarvoor, nauwelijks een week nadat hij in Jakarta is aangekomen, vindt er op enkele honderden meters van zijn hotel een aanslag plaats waarbij acht doden vallen. In maart volgt Zaventem. En alle dingen daartussen en daarna. Democratische verwarring alom. Vluchtelingen en drenkelingen. Stemmingen

die zich niet in bestaande schema's laten passen. Pavlovreacties metselen het publieke debat dicht. Pogingen tot nuance hoort men slechts op ongebruikelijke tijdstippen. Maar nu is hier die stilte waarin we even kunnen terugblikken op de buitenwereld waarover we spraken alsof het een goede bekende was.

“David, ik geloof dat we af moeten ronden. Is er iets niet te sprake gekomen dat nog vermeld moet worden?”

Hij werpt een blik op de filmcrew, denkt even na en schudt dan zijn hoofd: ”Het woord mededogen is voldoende gevallen, en dat is het belangrijkste voor mij.”

“Dank je voor het gesprek.”

“Graag gedaan.”

Dick Tuinder, 30 september 2016